

Obsah

Úvod	9
Prolog: Vzestup a pád Rzeczpospolité obou národů	11
Kapitola I. Role, lesy, doškové stříšky: polská vesnice a Židé ..	15
Svět před věkem Rozumu a Židé	16
Pán, Žid a ďábel třetí, to jsou jedné matky děti	22
Karczma żydowska a ďábel v hrdle	28
Kde <i>chłop</i> ztratí, tam se Žid obohatí	32
Anatomie stereotypu	39
Realita všedního dne a lidský rozměr Židů v první polovině 20. století	50
Kapitola II. Bóg, Honor, Ojczyzna i Talmud:	
polské ctnosti a židovská proradnost	57
Polská šavle a židovské ruce	61
Zmatení jazyků v pyšné nové době	66
Nezdravá duchovní krmě	69
Nic než národ	76
Bez přístupu k Dněpru nemůže Polsko existovat	81
Role Židů při utváření moderní polské identity	92
Kapitola III. Żydokomuna	108
Socialistické hnutí, Židé a jejich cesta na výsluní	110
Předvoj dělnické třídy a její polský obraz	125
Východní Polsko v západních guberniích	132
Kapitola IV. Žid versus Polák v národní politice	147
Boj o voličskou přízeň střední třídy	149
Železná pěst dělnické třídy a boj s posledními přežitky feudalismu	164

Kapitola V. Bij Žida!	185
Soumrak domu Romanovových	
a kvadratura kruhu moderního absolutismu	191
Razrobotka pogroma (Varšava, Vánoce 1881)	194
Venkov v ráži (západní Halič, jaro a léto 1898)	198
Čistý štít: Bílí orlí v rudě zbroceném poli	
(Polsko a Pomezí 1918–20)	202
Statistik auf galizischen Art (Lvov, listopad 1918)	206
Polská občanská bitka druhé poloviny 30. let	216
Vzpouora davu a antipolonismus reakčních elementů	
(Kielce, 4. července 1946)	219
Kapitola VI. Definitivní příchod moderní doby	226
Židé na rolích, v lesích a pod doškovými stříškami	
za německé okupace	229
Poslední vyprovázení Morény	
(sovětsko-německé Pomezí, léto 1941)	246
Talmud v ghettu, vlast a čest v srdci a Bůh v hrobě	259
Konečné řešení otázky, jak vytvořit	
moderní polskou společnost	264
Závěr: Polské kolektivní vědomí na prahu 21. století	277
Poznámky	292
Bibliografie	331
Seznam zkratk	338
Resumé	340
Summary	343
Rejstřík	347

Poděkování

Při vzniku této knihy i při práci na ní mi velice pomohl Jiří Vykoukal, ředitel Ruských a východoevropských studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, který mě popolštil a poté mi poskytoval cenné rady. Patří mu proto můj upřímný dík. Rád bych také vyjádřil vděčnost ruskému biologovi Alexandru Jermakovovi, jehož zásluhou jsem trochu lépe porozuměl těžko postižitelné a sdělitelné skutečnosti Ruska v době dohasínající perestrojky, a Jerzy Bezecnému, který se mě před osmi lety ujal v krakovském *akademiku* Piast. Stejně tak bych chtěl poděkovat několika desítkám polských studentů, kteří mi (někdy nevědomky) přiblížili společenskou realitu v zemi našeho severního souseda.

Úvod

Tématem této knihy je moderní polský antisemitismus v nejširším slova smyslu, její ambice jsou však větší. Sleduje sice vývoj protizhdo-
vských předsudků v Polsku v 19. a 20. století, ale ty nepředstavují
cíl, nýbrž prostředek, s jehož pomocí se snaží postihnout specifika
historického vývoje moderní polské společnosti a interpretovat ně-
které aspekty tamní současné reality.

Ta na příchozího z Česka působí v mnohém dost exoticky. Na-
příklad v březnu roku 2000 na krakovských kolejích přes den kor-
zovaly osoby neurčitého věku a pohlaví s biblí v ruce, zároveň tam
kvetl obchod s pašovanými ukrajinskými cigaretami, českým alko-
holem a polskými cédečky a studenti k ránu jihli nad myšlenkou, že
by mohli být šlechtického původu. Přívlastkem „židovský“ se ozna-
čovalo kdeco a vtipy o Židech byly někdy vtipné, jindy nevkusné,
ale každopádně pokaždé nové. Skutečný zájem o téma však ve mně
vzbudila jistá studentka, která při semináři, jenž se přesunul do baru,
zničehonic přerušila debatu o tom, oč jsou Poláci lepší než Češi, a na-
půl k sobě a napůl do pléna vyhrkla: „*Jak ja nienawidzę Żydów.*“ A tak lze
tuto práci, jednoduše řečeno, chápat také jako snahu najít odpověď
na následující otázky: Opravdu nenávidí Židy? Viděla vůbec kdy ně-
jakého? Proč nám to oznamuje a jak to souvisí s čímkoli, co u stolu
doposud zaznělo? Co tím vlastně myslí?

Základní metodologický kámen mi poskytlo dílo Petera L. Ber-
gera a Thomase Luckmanna *Sociální konstrukce reality. Pojednání o socio-
logii vědění.*² Sociologický přístup umožňuje antisemitské předsudky
uchopit jako stereotypy, které představují objektivně existující vě-
dění, tj. nezávislé na konkrétních lidech. Toto vědění tvoří výkla-
dovou osu práce, která se soustředí na to, co jeho obsah vypovídá
o polské společnosti, o vědění Poláků o sobě samých, tedy i o jejich
moderní identitě. Dekódování stereotypního obrazu Žida jakožto

specifické formy xenofobie a jeho symbolická interpretace odkrývá kolektivní emoce a jejich spouštěcí mechanismy, které vedou k násilí vůči cizincům. Kromě novinových článků, svědeckých výpovědí, memoárů a sociologických průzkumů se opírám také o beletrii. Chápeme-li krásnou literaturu jako příběhy, které sice nemají hodnotu historického faktu, ale zobrazují určité lidské typy, jsou s ohledem na zvolené metodologické východisko stejně relevantní jako historické prameny.³

Jak ukazuje Hans Georg Gadamer, moderní člověk si uvědomuje, že jeho názory na historii jsou ovlivněny přítomností. „Mít smysl pro historii znamená důsledně přemáhat přirozenou nainvost, jež by nás vedla k posuzování minulého podle takzvaně samozřejmých měřítek našeho současného života.“⁴ Tomuto předpokladu se celková struktura práce podřizuje a sleduje vývoj vědění o Židech s ohledem na sociální prostředí. V polském případě to především znamená zohlednit historická specifika světa šlechty a světa (bývalých) nevolníků a jejich vědění, která se udržovala až hluboko do 20. století.

Vzhledem ke snaze postihnout stereotypní vnímání odlišných stavů (tříd) používám v textu polské výrazy *szlachta*, *szlachcic* a zejména *chłop*, protože jejich význam s ohledem na odlišnou realitu ne zcela přesně odpovídá významu české „šlechty“ a „sedláka“. V některých citátech ponechávám ve shodě s dobovým polským i českým územím výraz „žid“, tzn. judaista, ale jinak ho píšu s velkým začátečním písmenem i v případech, kdy mám na mysli jak osoby židovského vyznání, tak židovského původu. Ve snaze podtrhnout nuance dobového polského stereotypního pohledu na Židy nechávám někde nepřeložený výraz *żydek*, který odpovídá českému „Židáček“ z dob Leopolda Hilsnera také jen částečně, a některé další výrazy, které píšu v kurzivě i v citacích.

V letech 2000–2002 polskou odbornou i laickou veřejností zmítala diskuse související s pogromem ve východopolském městečku Jedwabne roku 1941. Práce se na tomto polském příkladu snaží také prokázat obecnou prospěšnost „vyrovnání se s minulostí“, tedy něčeho, o co se česká společnost ani bezmála dvacet let po listopadu 1989 ke své škodě nikdy vážně nepokusila, a naopak, kontraproduktivnost a z hlediska sociologie vědění nemožnost dělat za minulostí „tlusté čáry“.

Prolog: Vzestup a pád Rzeczpospolité obou národů

Dějiny zblízka jsou odporné, šílené, hloupé.
Teprve z jistého nadhledu jsou tragické, krásné a majestátní.¹

(Tadeusz Konwicki)

Jak vypráví legenda, když Lech nechal Čecha pod Řípem, vydal se spolu s nejstarším bratrem Rusem, na nějž česká verze zapoměla, směrem na severo-severovýchod, kde se se svým lidem usadil.⁵ Roku 966 historicky první polský panovník Měšek I. přijal křest a kolem roku 1000 vzniklo arcibiskupství v Hnězdně. Po povstání pohanů v 11. století začaly zárodky feudálních struktur importované ze Západu na území východně od Labe zapouštět kořeny. Západní Evropa tehdy začala pořádat křížové výpravy a v souvislosti s nimi se na území budoucího Polska poprvé začali ve větším měřítku stahovat Židé. Postupem času ale musela polská šlechta na západě ustupovat tlaku německých feudálů, a tak začala upínat pozornost směrem na východ k nedozírným, řídko obydleným prostorám. Na baltském pobřeží se uchytil řád převážně německých křížových rytířů, kteří odešli s nepořízenou ze Svaté země a nyní začali šířit křesťanskou víru mezi doposud pohanskými baltskými kmeny.

Jejich meče znepokojovaly nejen Poláky, ale i obyvatelé Litvy, země sahající po úpadku Kyjevské Rusi téměř až k Černému moři. Roku 1385 tak došlo k vyhlášení polsko-litevské personální unie, litevský kníže Jogaila se nechal pokřtít a se svou manželkou Jadwigou usedl na polský trůn. Roku 1410 v památné bitvě u Grunwaldu Poláci spolu s Litevci a jejich spojenci definitivně moc řádu zlomili. V 16. století si Polsko, respektive jeho šlechta, prožili svůj slavný

„zlatý věk“. Kulturní a mocenskou expanzi na východ umožňovala převaha plynoucí z vyspělejších výrobních postupů a takových institucí, jako například magdeburské právo. Roku 1569 se dosavadní personální unie pod polským tlakem a po anexi litevské Ukrajiny přeměnila v unii reálnou, čímž vznikla Rzeczpospolita polské koruny a Velkoknížectví litevského, tzv. Rzeczpospolita obou národů s „federálními“ institucemi. V té době už na území soustátí většinu obyvatel tvořilo nepolské (nekatolické) etnikum – kromě Židů a Litevců především daleko početnější Bělorusové a Ukrajinci, Tataři, Arméni a na severu a západě také Němci. Výraz „Litva“ v této práci až na výjimky odpovídá historickému Velkoknížectví litevskému, tj. dnešní Litvě a Bělorusku, a přívlastek „litevský“ nepoužíván v etnickém, ale zemském smyslu.

Už čtyři roky po uzavření unie byla právně zakotvena náboženská svoboda, která legitimizovala dosavadní vývoj: roku 1525 židovský finančník Michał Ezofowicz obdržel šlechtický titul, aniž se musel zříct své víry. Polská šlechta zpravidla nevolníkům své vyznání nevnucovala. Židé dostali samosprávu a z Evropy jich sem začal hledat cestu velký počet – roku 1576 jich žilo v zemi na 150 000, pětkrát víc než ve století předcházejícím.⁶ V roce 1596 došlo k založení uniátské (řeckokatolické) církve, která zachovávala pravoslavný ritus, ale za svou hlavu uznávala římského papeže. V té době identitu šlechty na východě definovaly osy *gente Lithaunus (Ruthenus), natione Polonus*.

Rzeczpospolita polské koruny a Velkoknížectví litevského sahala od Baltu po Černé moře a v 17. století byla po moskevském carství a osmanské říši největším evropským státem. Expanze na východ dosáhla vrcholu roku 1611, kdy polská šlechta dobyla Moskvu. Období Smuty, které moskevskou Rus zachvátilo, netrvalo dlouho. V polovině století začala přebírat iniciativu a roku 1662 Polákům vzala Kyjev. Mezitím postavení polské šlechty sílilo a navzdory vzniku a dominanci absolutismu v Evropě až do 18. století volila krále. Od začátku 16. století musel polský Sejm (sněm) schválit každý zákon. V průběhu 17. století královská moc dále slábla, mimo jiné také kvůli četným ničivým válkám, a šlechtická svoboda začala chod státu blokovat. Karikaturním završením tohoto procesu se stalo *liberum veto*, podle něž nemohl být přijat žádný zákon, jestliže se jediný šlechtic postavil proti. Tato situace, která dala vzniknout rčení „dva Poláci – tři názory“, vedla k mocenské parcelaci země. Magnáti, nejbohatší šlechtická vrstva, která vytvářela jakési státy ve státech s vlastními vojsky, aktivně zasa-

hovali do zahraniční politiky a také moc Sejmu se postupem doby přesouvala na lokální sejmiky.

Oslabování centrální moci pokračovalo a do vnitřních polských záležitostí začala stále víc zasahovat Moskva, která se mezitím neustále rozpínala a ukrajovala nejvýchodnější litevská a ukrajinská území. V 18. století selhaly pokusy zavést v Rzeczpospolité absolutismus a ruská carevna se dohodla s pruským králem, že budou v Polsku postupující anarchii podporovat. V té době už tamní náboženská tolerance uvadala. V roce 1772 došlo k prvnímu dělení země mezi Rusko, Prusko a Rakousko. Poslední polský král Stanisław August Poniatowski, kterého prosadila na trůn právě jeho milenka Kateřina Veliká, se sice snažil zavádět reformy, ale musel čelit jejímu odporu i nesouhlasu magnátů. Carevně došla trpělivost po přijetí liberální ústavy 3. května 1791. Za dva roky ji musel pod ruským nátlakem poslední Sejm anulovat a odsouhlasit druhé dělení země. Vývoj nezvrátilo ani povstání Tadeusze Kościuszka a roku 1795 si tři mocnosti zbývající území Rzeczpospolité rozdělily. Nezávislé Polsko přestalo definitivně existovat.⁷

V té době většina polských Židů žila na tzv. *kresách*, což v polském úzu znamená „hranici“. Tímto výrazem se rozumí široký pás etnicky smíšené oblasti okrajově zasahující dnešní východní Polsko, ale její největší část leží na území dnešní (západní) Ukrajiny a Běloruska. Hranice této oblasti je neustálená a v toku času kolísala, proto pro ni používám název Pomezí (mezi Polskem a Ruskem), který podle mého názoru charakterizuje meritum věci lépe než výraz „Pohraničí“, jenž se objevuje v českém překladu práce Normana Daviese.⁸ Evokuje totiž postupně řídnoucí a vytrácející se polský (římskokatolický) kulturní vliv směrem na východ a rostoucí etnickou a kulturní (náboženskou) diverzifikaci. Je-li v tomto pojmu explicitně obsažena také hospodářská zaostalost, nahrazuje ho dnes polský úzus termínem „Polska B“. Právě tady vzhledem k židovskému osídlení spočívá faktografické těžiště této práce: „Neživá židovská městečka lepí se k podnožím panských paláců. Na cihlových plotech míhá se vrčtivý páv, bezbarvý obrázek v modrých prostorech. Synagoga, zakryta rozházenými chatrčemi, přikrčila se k chudické zemi, bezoká, zvětralá, kulatá jako chasidský klobouk. Úzkoplecí židé smutně trčí na křížovatkách. [...] V jejich rysech, mučivě vytesaných a plných strasti, není tuku ani teplého tepání krve. Neovládané, trhavé pohyby haličského a volyňského žida urážejí vkus, ale síla jejich stesku je plna soumravné majestátnosti a jejich tajné pohrdání pánem je bezmezné. Dívaje se na ně pochopil

jsem palčivou historií tohoto kraje, pověst o talmudistech najímajících krčmy, o lichvařících rabínech, o dívkách, jež znásilňují polští žoldnéři a k vůli nimž se střílejí polští magnáti,⁹ napsal o tomto kraji roku 1920 Isaak Babel.